

Iben Damgaard

At lege fremmed med det kendte

Kierkegaards gendigtninger af bibelske figurer

ANIS

At lege fremmed med
det kendte

At lege fremmed med det kendte

Kierkegaards gendigtninger
af bibelske figurer

Iben Damgaard

Forlaget ANIS
København 2008

*At lege fremmed med
det kendte*
Kierkegaards gendigtninger af bibelske figurer
Iben Damgaard

© Forfatteren og Forlaget ANIS, 2008

Bogen er sat med Palatino på Religionspædagogisk Center,
Trykt hos Specialtrykkeriet
Omslag: RPC
Maja Lise Engelhardt
Jakobs kamp med englen, akryl på lærred, 1998
Tak til Maja Lisa Engelhardt
Satsdesign: Bent Rohde

ISBN-13: 978-87-7457-463-7

Forlaget ANIS
Frederiksberg Allé 10
DK-1820 Frederiksberg C
tlf. 3324 9250 – fax 3325 0607
www.anis.dk

INDHOLD

Forord	7
Indledning	9
"Åt lege Fremmed med det gamle Bekjendte" 12	
Forestillingernes kamp 17	
Digteren og Bibelen 21	
Læserens frihed Opgør med "Bogstav-Zelotismen" 25	
1. Job	29
<i>Gjentagelsen</i> : Den unge digter som læser af Jobs Bog 31	
Job som talsmand 33	
Job som klæde – og alkohol 37	
Jobs opgør med vennernes moralske verdensorden 38	
"Det er en Kunst at være en god Læser" 44	
En opbyggelig tale om Job som forbillede 47	
Job i kalejdoskopet 52	
2. Abraham	57
Undervejs med Abraham 59	
Ridderen og rodemesteren 71	
Fra spidsen af Morijabjerget til havets bund med havmanden 74	
Heltinden 81	
Forståelsens grænse 85	
3. "Denne i Alvor opbyggelige Spøg"	89
Sokrates' smil 89	
Kærligheden opbygger 96	
Kunsten at kommunikere opbyggeligt 102	
Kan den opbyggelige læser være en kritisk læser? 110	

4. Se til himlens fugle og markens liljer	115
Kierkegaards lignelser –	
om “at nøies med det at være Menneske”	116
En “Gudelig Adspredelse” – om “hvor herligt det er at være	
Menneske”	124
Om hvorfor evangeliet taler både mildt og strengt	128
Tavsheden og de to talere: Digteren og Evangeliet	132
Om forundring, glæde og kunsten at være nærværende	138
At lære “om ikke paa én Gang og Alt, saa dog Noget deraf, og lidt	
efter lidt”	141
5. Kærlighedsbudet	145
Perspektivomvending: Fra bedrag til selvbedrag	145
Forestillingernes kamp	148
Gendigtning af Peters fornægtelse	153
Gendigtninger af Judas	156
Digterens læsning af kærlighedsbudet	158
Bud og billedsprog	160
6. Kristus på Amagertorv	169
Geniet og apostlen	169
Billede, spejlbillede og forbillede	173
Til selvprøvelse i Bibelens spejl	183
Afslutning	191
Litteratur	201

Forord

Den sene Heidegger skrev: at tænke er at takke. Det er et godt udgangspunkt.

Jeg vil begynde med at takke Arne Grøn, der var vejleder for mit speciale- & ph.d.-projekt og fortsat er den vigtigste inspirationskilde i mit arbejde med Kierkegaard.

Desuden tak til: Niels Jørgen Cappelørn for en god diskussion af mit indledende kapitel om Kierkegaard og Bibelen; mine nærmeste kolleger fra ph.d.-tiden: Claudia Welz, Anders Holm og René Rosfort, som igen har hjulpet både mig og bogen undervejs; Lone og Thomas for husly med højt humør i perioden, hvor jeg pendlede mellem København og Århus; mine kolleger for et godt arbejdsmiljø både på Det Teologiske Fakultet, Aarhus Universitet og på Søren Kierkegaard Forskningscenteret, hvor jeg har været på et års forskningsophold under arbejdet med denne bog; Aarhus Universitets Forskningsfond, som har finansieret udgivelsen.

Tak til Maja Lisa Engelhardt for tilladelse til at bruge én af hendes mange fine gengivelser af Jakobs kamp med englen.

Til slut af hjertet tak til bogens første læsere: mine forældre, min bror og Palle.

Og så blot nogle praktiske bemærkninger:

Jeg henviser til Søren Kierkegaard Forskningscenterets nye videnskabelige udgave: *Søren Kierkegaards Skrifter*, 1997 – Gads Forlag, når det er muligt. For de værker, der endnu ikke er udgivet i den nye udgave henvises til tredjeudgaven af *Søren Kierkegaard, Samlede Værker* fra Gyldendal, og det markeres med SV i henvisningen. For de journaloptegnelser, der endnu ikke er udgivet i den nye udgave henvises til *Søren Kierkegaards Papirer* i Thulstrups anden

forøgede udgave, og det markeres med Pap. i henvisningen. Henvisninger til kommentarerne i *Søren Kierkegaards Skrifter*, markeres med et K foran bind og sidetal. Bibelen citeres fra den autoriserede Bibeloversættelse fra 1992, og jeg gør undervejs opmærksom på, hvis der er vigtige forskelle til den Bibeloversættelse, som Kierkegaard benyttede.

For god ordens skyld skal det nævnes, at ideen til denne bog voksede frem under arbejdet med min ph.d.-afhandling: *Mulighedens Spejl – Forestilling, fortælling og Selvforhold hos Kierkegaard og Ricœur*, og at dele af analyserne i kap. 2 og 4 i afhandlingen indgår i en meget omarbejdet version i denne bog.

Indledning

Bibelske figurer og fortællinger ligger til grund for hele Kierkegaards opbyggelige forfatterskab og er på spil i mange af hans pseudonyme værker. Bibelen skrives ikke bare ind i Kierkegaards skrifter i form af citater og allusioner. Den skrives også om i form af nyskabende gendigtninger af de bibelske figurer. Denne bog stiller derfor spørgsmålet: Hvordan og hvorfor gendigter Kierkegaard de bibelske figurer?

For at svare på dette spørgsmål må vi også spørge til Kierkegaards hermeneutik. Kierkegaard har ikke en hermeneutisk tekstteori om, hvad det vil sige at forstå, fortolke og anvende en tekst. Men vi skal se, at han har ganske mange spredte hermeneutiske refleksioner over mødet mellem teksten og læseren og over den "Kunst at være en god Læser" såvel som en række fiktive læser-figurer, der som oftest ikke helt kan kunsten og dermed viser problemer og potentialer i forskellige måder at læse Bibelen på.

Hovedparten af litteraturen om Kierkegaard koncentrerer sig *enten* om det opbyggelige *eller* – som oftest – det pseudonyme forfatterskab. I denne bog vil jeg imidlertid gå på tværs af de to dele af forfatterskabet, og det gør det muligt at afdække flere lag i den hermeneutik, der er på spil i gendigtningerne.

Det "opbyggelige forfatterskab" er den traditionelle betegnelse for de samlinger af taler, som Kierkegaard skrev i eget navn. De opbyggelige taler minder om prædikener, men Kierkegaard understreger, at talerne ikke er prædikener, da han taler uden myndighed. Mange af talerne indledes med en bøn, og næsten alle taler tager udgangspunkt i en passage fra Bibelen, som udlægges og belyses fra stadig nye vinkler.

Ved første øjekast er Bibelen ikke i samme grad den store kode til at åbne de værker, der er skrevet under pseudonym, og der er stor spændvidde i, hvor meget og hvordan Bibelen inddrages i de enkelte værker. Jeg vil primært fokusere på de pseudonyme værker, hvor bibelske figurer spiller en åbenbar hovedrolle og er indskrevet og omskrevet med en bemærkelsesværdig litterær opfindsomhed.

Bogen er bygget kronologisk op omkring nærlæsninger af udvalgte pseudonyme og opbyggelige værker, der tager livtag med at genskrive, omskrive og indskrive bibelske figurer i nye kontekster i perioden fra 1843-1851. Den periodiske afgræsning har den begrundelse, at 1843 er året, hvor de første opbyggelige taler såvel som Kierkegaards to mest gendigtende pseudonyme værker: *Frygt og Bæven* og *Gjentagelsen* udgives; og omvendt er 1851 året, hvor Kierkegaard udgiver sine sidste værker.

I indledningen giver jeg en bred systematisk introduktion til mine teser og til de temaer, som melder sig med spørgsmålet om, hvordan og hvorfor Kierkegaard gendigter de bibelske figurer. Disse teser og temaer udfoldes gennem bogen i de *nærlæsninger* af udvalgte værker, som jeg har valgt at bygge bogen op omkring, for at kunne tage højde for forskellighederne mellem de enkelte værkers kontekster, genrer, stil, temaer, anliggender etc. Metodisk befinder mine analyser sig i krydsfeltet mellem en litterær og en filosofisk-teologisk arbejdsform i spændingsfeltet mellem det, der direkte siges og det, der indirekte vises.

Man kunne forestille sig en række andre relevante tilgange til en bog om Kierkegaard og Bibelen end den, jeg her har valgt; og mit fokus på gendigtninger af bibelske figurer udtømmer langtfra, hvad der er at sige om Kierkegaards brug af Bibelen. Man kunne i stedet have valgt at lade de værker komme til orde, hvor Bibelen spiller en marginal rolle eller en helt anderledes rolle end i de gendigtende værker, som jeg arbejder med.

Man kunne f.eks. have set på *Philosophiske Smuler*, hvis pseudonyme forfatter Johannes Climacus har en polemisk pointe i at forfægte, at "Selv om den samtidige Generation ikke havde efterladt An-

det end disse Ord: "Vi have troet at Guden Anno det og det har viist sig i en Tjeners ringe Skikkelse, har levet og lært iblandt os, og er derpaa død" – det er mere end nok ... dette lille Avertissement, dette verdenshistoriske NB. er tilstrækkeligt" (4,300).

Eller man kunne have valgt at fokusere på den udprægede sjælesørgeriske brug af Bibelen, som vi eksempelvis finder i altergangstalerne. Men forfatterskabets omfang taget i betragtning ville det enten blive en urimeligt tyk bog eller nogle urimeligt tynde overfladelæsninger, hvis bogen skulle prætendere at indfange alle aspekter af den meget forskelligartede brug af Bibelen, som vi finder i forfatterskabet som helhed.

Man kunne også have lagt sit fokus på en teologihistorisk undersøgelse¹ af Kierkegaards forhold til oldtidens, Luthers og pietismens skriftfortolkning og hans forhold til den historisk-kritiske eksegetiske metode, som dominerede universitetsteologien på Kierkegaards tid. Eller man kunne have valgt at fokusere på Kierkegaards hermeneutiske virknings- og receptions historie hos f.eks. den tyske eksistensteolog Rudolf Bultmann og den tyske åbenbaringsteolog Karl Barth.

Men netop fordi emnet er så omfattende, er det afgørende med en klar afgrænsning af undersøgelsen, og da mit ærinde her hverken er at spore Kierkegaards indflydelse på det 20. århundredes teologers hermeneutik eller at spore tidligere teologers historiske indflydelse på Kierkegaard, inddrager jeg kun de historiske forudsætninger, dér hvor et kendskab til dem er afgørende for at forstå, hvad der er på spil i Kierkegaards gendigtninger.

Da Bibelen er så massivt til stede hos Kierkegaard, at et væld af forskellige bøger kunne skrives om emnet, kan man undre sig over,

---

1. For den historiske baggrund for Kierkegaards Bibelsyn kan jeg henvise til Jørgen Pedersens artikel: "Søren Kierkegaards bibelsyn" (Pedersen 1974, 23-55); og især til Anders Holms ph.d.afhandling om Grundtvig og Kierkegaard (Holm 2007), der kommer ind på de teologihistoriske forhold i samtiden, som også har været med til at præge Kierkegaards tilgang til Bibelen.

at dette emne ikke har tiltrukket sig mere opmærksomhed i Kierkegaard-forskningen.² Det er filosofiske, systematisk teologiske, historiske, biografiske og litterære emner hos Kierkegaard, som diskuteres i forskningslitteraturen, hvorimod den bibelske dimension i Kierkegaards tænkning er påfaldende upåagtet. Det tror jeg vil ændre sig i de kommende år. De litterære metoder, der inden for de sidste årtier er vundet frem inden for fortolkningen af Det Gamle og Det Nye Testamente, kombineret med en voksende interesse for Bibelens reception og transformation i kunsten samt de aktuelle diskussioner af forholdet mellem litteratur og teologi, gør det nemlig særdeles nærliggende at interessere sig for den hermeneutiske og teologiske betydning af Kierkegaards litterære leg med Bibelen.

“At lege Fremmed med det gamle Bekjendte”

Min første tese er, at Kierkegaard i gendigtningerne leger fremmed med de bibelske figurer. Kierkegaard har ikke nogen “teori” om gendigtninger. Opgaven i bogen er derfor at udfolde den tænkning, der viser sig i gendigtningerne.³ Udtrykket “at lege Fremmed med det gamle Bekjendte” finder man i *Kjerlighedens Gjerninger*. Her bruges det både til at beskrive Bibelens metaforiske måde at bruge sproget på, der giver det gamle ord en ny overført betydning, og til at beskrive den gode læser af “Skriftordet”, der formår:

---

2. Her skal blot nævnes to bøger, der er udgivet inden for de seneste 10 år og som er relevante i denne sammenhæng: Timothy Polks *The Biblical Kierkegaard* fra 1997 forfægter den tese, at Kierkegaard læser Bibelen ud fra den “troens regel”, som formuleres af Augustin. Jolita Pons’ Ph.d.-afhandling: *Stealing a Gift. Kierkegaard’s Pseudonyms and the Bible* fra 2004 undersøger bibelske citater i det tidlige pseudonyme forfatterskab og Kierkegaards hermeneutiske metoder gennem analyser af: *Frygt og Bæven, Stadier paa Livets Vei* og *Philosophiske Smuler*.

3. På dette punkt har min fremgangsmåde lighed med Isak Winkel Holms måde at undersøge Kierkegaards poetik på, der forstås som tanken i billedet: “Kierkegaards poetik er ikke en eksplicit teoribygning, som uden videre kan resumeres og diskuteres, men snarere et implicit poetologisk lag i teksten, der møjsommeligt må blotlægges ved et hermeneutisk gravearbejde” (Holm 1998, 12).

inderligt at tilegne sig det Fra Fædrene Overleverede, at stifte et nyt Bekendtskab med det – gamle Bekjendte. Som Børn have vi vel alle ofte leget Fremmed: sandeligen, dette er just Alvor, aandeligt forstaaet at kunne vedblive denne i Alvor opbyggelige Spøg, at lege Fremmed med det gamle Bekjendte (9,213).

Jeg forsøger i denne bog at vise, at det Kierkegaard her siger, om Bibelens metaforiske brug af sprog, som han genfinder i den gode læsers blik for nye dimensioner i den gamle tekst, indfanger det afgørende i det, Kierkegaard *gør* i gendigtningerne: Ligesom metaforen leger fremmed med det gamle, kendte ord, leger Kierkegaard i sine gendigtninger fremmed med de gamle, kendte bibelske figurer, som er blevet så selvfølgelige i samtiden, at de må fremmedgøres, for at man igen kan få blik for dem.

Kierkegaard har en udpræget sans for, hvordan det metaforiske sprog får os til at opdage en ny dimension i den gammelkendte virkelighed. I en overvejelse over det metaforiske i det “at overveje” konstaterer han således:

At overveie er et overført Udtryk, men meget betegnende, og har derfor den Fordeel, som altid et overført Ord har, at man som gennem en hemmelig Dør, ja som ved det Pludseliges Trylleslag, fra det meest Dagligdags staar midt i de høieste Forestillinger, saa man, idet man taler om de simple, daglige Anliggender, pludselig opdager, at man tillige taler om det Allershøieste (8,399).

Her trækkes metaforen frem som den måde at bruge sproget på, som *midt i* det jordnære – som ved et *trylleslag* – pludselig åbner en hemmelig dør ind til det allerhøjeste. Metaforen vibrerer i spændingen mellem en dagligdags og en overført betydning, der åbner sprækker til det uendelige midt i det endelige, så vi får blik for det ekstraordinære i det ordinære. En lignende tanke formuleres i Af-

sluttende Uvidenskabelig Efterskrift: "kun Den har egentlig Stiil, der aldrig har noget Færdigt, men hver Gang han begynder 'rører Sprogets Vande', saa det mest dagligdagse Udtryk for ham bliver til med nyfødt Oprindelighed" (7,85). Som modtræk til, at Bibelens metaforer er endt som døde metaforer og tomme talemåder, rører Kierkegaard "Sprogets Vande", så metaforerne på ny kan blive levende og udfordre, for:

Ulykken er ikke, at det christelige ikke siges (saaledes er Ulykken jo heller ikke, at der ikke er Præster nok); men det siges saaledes, at der af Mængden af Mennesker til sidst slet Intet tænkes derved ... saa det Høieste og Helligste slet intet Indtryk gjør, men lyder og høres som Noget, der nu saadan engang, Gud veed hvorfor, er blevet Skik og Brug, som saa meget Andet (11,214).

Den ligegyldige lunkenhed, som iflg. Kierkegaard karakteriserer den samtidige kristenheds forhold til kristendommen, forsøger han at dekonstruere ved at digte de bibelske figurer om og ind i stadig nye, overraskende og provokerende sammenhænge, der konfronterer læseren med forargelsens og troens mulighed og således udfordrer læseren til at tage stilling.

At Kierkegaard gendigter og omskriver de bibelske figurer og derved indskriver dem i sammenhænge, der er fremmede for den fortælling, de oprindeligt er indskrevet i, er ikke i sig selv nyt. Det sker igennem hele fortolkningshistorien og allerede i Bibelen, hvor figurer som eksempelvis Abraham, Moses og David i Det Gamle Testamente genbruges og transformeres i Det Nye Testamente.

Men Kierkegaards gendigtninger er på modernitetens præmisser og indlejret i komplekse refleksioner over, hvordan kristendom kan kommunikeres i en moderne verden, der har trivialiseret kristendommen i en sådan grad, at den er stivnet som død tradition. Med gendigtningerne søger Kierkegaard at åbne traditionens tekst til en levende eksistensmulighed, så læseren får mulighed for at se sig

som samtidig med den forståelse af de almenmenneskelige grundvilkår, der udtrykkes i Bibelen, fremfor at se Bibelen som et forældet eller et interessant oldtidsskrift.

Kierkegaard gør op med de læsere, der betragter de bibelske figurer som eksotiske figurer fra en fjern fortid, idet han pointerer, at man netop kun med sig selv kan forstå de konflikter og eksistensmuligheder, som de bibelske figurer inkarnerer. I Kierkegaards psykologiske udlægning af Adams syndefald i *Begrebet Angest*, lader han den pseudonyme forfatter Vigilius Haufniensis fremhæve, at det drama om frihed, angst og fald, som Adam gennemspiller, finder sted i enhver af os, og at den enkelte derfor med sig selv må forstå, hvordan synden kom ind i verden med Adams første synd. Kierkegaard kommenterer i en journal sin udlægning af Adam i *Begrebet Angest* således: "Dersom nemlig Forklaringen om Adam og hans Syndefald ikke vedkommer mig som en fabula, qua de me narratur, saa kan man gjerne beholde baade Adam og Forklaringen" (Pap V B 53,13). "Fabula, qua de me narratur" – fortællingen handler om mig – er således en ledetråd i Kierkegaards tilgang til Bibelen.⁴

I gendigtningerne gennemspilles imaginære variationer og alternativer til de bibelske fortællinger, som konstant afbrydes af et sammensurium af direkte henvendelser til læseren, begrebsudredninger, spejlinger i andre figurer og fortællinger bibelske såvel som ikke-bibelske, så historien holdes åben og vendes og drejes i forhold til nye muligheder, der kan få historien til at tage en helt ny retning. I de mange gendigtninger af fortællingen om Abrahams næsten-ofring af Isak, udfolder Kierkegaard eksempelvis, hvad der *kunne* være sket, hvis Abraham havde tvivlet eller fortvivlet eller resigneret i stedet for at tro som den bibelske Abraham, som gendigtningerne kontrasterer. Gendigtningerne inddrager læseren og appelle-

---

4. Kierkegaards brug af Adam-figuren behandles ikke i denne bog, men jeg kan henvise til det, jeg andetsteds har skrevet om det. Jf. Damgaard 2004, 26-40 og Damgaard 2005, 101-111.

rer til læserens samtidighed med de bibelske figurer, idet de vendes til et spørgsmål til læseren, om hvordan man selv forholder sig til de eksistensmuligheder, der ligger i den situation, som den bibelske figur står i.

Kierkegaards gendigtninger forpligter sig ikke på hele det net af fortællinger, som hver enkelt bibelsk figur er indlejret i. Hans gendigtninger trækker på og transformerer udvalgte motiver i fortællingerne om en bibelsk figur, for hans fokus er ikke den bibelske fortælling som helhed, men den bibelske figur som eksistensfigur, der gennemspiller almenmenneskelige eksistensmuligheder.

Der er noget kalejdoskopi over Kierkegaards tilgang til Bibelen. "Kalejdoskopi" kommer af en sammenstilling af det græske ord "kalós", der betyder smuk og "êidos", der betyder udseende eller form og "skopeîn", der betyder at betragte. Kalejdoskopet er et kikkertlignende apparat, der blev opfundet i begyndelsen af 1800-tallet, som ved hjælp af vinkelstillede spejle viser f.eks. farvede glasstykker i figurer, der til stadighed skifter for betragterens øje, når man drejer apparatet. Det kalejdoskopiske viser sig hos Kierkegaard i, at han tager de bibelske figurer og vender og drejer dem i bestandigt nye vinkler, så vi hele tiden ser dem i nye konstellationer.

I manuskriptet til en planlagt forelæsningsrække om sin kommunikationsteori, som aldrig blev holdt, overvejer Kierkegaard selv det kalejdoskopiske i sin form. Han advarer tilhørerne om, at hvis der skal være overensstemmelse mellem form og indhold i hans forelæsninger om kommunikation, må han gøre brug af en utraditionel forelæsningsform, hvor han i stedet for et jævnt fremadskridende forløb, vil forsøge bestandigt at lade sine pointer gennemkrydse hinanden, hvad han formoder nok kan "forstyrre og trætte, stundum næsten gøre ham [tilskueren] vred."⁵ Men han beroliger med, at selvom hans form kan tage sig kalejdoskopisk ud, vil hans stadige gennemkrydsning af forskellige vinkler og pointer spille sammen i en højere flerstemmighed, som overskrider det kalejdoskopiske.

---

5. Kierkegaards udkast til forelæsningsrække (Müller 1984, s. 144).

Med de bestandigt nye krydsende perspektiver på de bibelske figurer forsøger Kierkegaard at åbne og nyfortolke Bibelen, som er stivnet i konventionel "skik og brug" og således ikke anfægter eller udfordrer samtiden til eftertanke og selvbesindelse. Ved at digte de bibelske figurer om og ind i nye sammenhænge, forvirres og forstyrres læseren af, at det gamle selvfølgelig bliver forandret og fremmedgjort. Der er et komplekst spil mellem fjernhed og nærhed på spil i gendigtningerne. I gendigtningerne gøres det, der er så tæt på, at man ikke længere ser det, pludselig fjernt og mærkværdigt, så man overraskes og forundres, og først da kan man blive samtidig med det, idet man nærmer sig det med: "Opmærksomhed og Eftertanke, om muligt med Forundring" (8,271).

Forestillingernes kamp

Kierkegaards litterære strategi med i gendigtninger at vende og dreje de bibelske figurer og fortællinger, så læseren pludselig får nyt blik for det gamle, arbejder med læserens forestillinger og syn.

Arne Grøn har påvist synets og forestillingernes centrale rolle i Kierkegaards etik og argumenteret for en fortolkning af etikken i *Kjerlighedens Gjerninger* som en "synets etik" (se f.eks. Grøn 2002). I forlængelse af Grøns fortolkning af synets etik hos Kierkegaard, vil jeg i denne bog vise, at synet og forestillingerne også spiller en afgørende rolle i Kierkegaards gendigtninger og hermeneutiske betragtninger over mødet mellem Bibelen og læseren.

Min anden tese er nemlig, at forestillingens rolle i Kierkegaards hermeneutik kan indkredses som et samspil mellem to metaforer, som Kierkegaard selv bruger. Kierkegaard beskriver metaforisk Bibelen som det spejl, hvor vi ser vores sande selv. Spejlmetaforen spiller en central rolle gennem hele den hermeneutiske tradition i kristendommens historie. Det er imidlertid afgørende at se kompleksiteten i Kierkegaards brug af spejlmetaforen. Umiddelbart kan man konstatere, at hvis teksten bare er et spejl, så ser man ikke andet i teksten end det, man selv læser ind. Men hvordan kan tek-

sten så forandre en og få en til at se noget andet end det, man allerede selv var opmærksom på?

Jeg vil vise, at når Kierkegaard taler om Bibelen som spejl, er det ikke i ligefrem forstand, men som et modsigelsens spejl, der vender op og ned på læserens forestillinger. Kierkegaards refleksioner over Jakobsbrevets tale om Ordet som det spejl, der viser os vores sande selv må nemlig kædes sammen med hans fortolkning af Lukas-evangeliets tale om Kristus som et modsigelsens tegn. Jeg vil vise, at metaforen med Bibelen som et modsigelsens spejl må forstås i samspil med Kierkegaards metaforiske beskrivelse af mødet mellem Bibelen og læseren som en forestillingernes kamp.

I *Kjerlighedens Gjerninger* beskrives læserens møde med det bibelske bud om næstekærlighed med reference til den gammeltestamentlige fortælling om Jakobs natlige kamp med Gud (1 Mos 32,23-32). Den gammeltestamentlige fortælling bruges som intertekst for den kamp om forestillingen om kærlighed, som finder sted, idet læserens umiddelbare forestillinger om kærlighed brydes med næstekærlighedsbudet, der vender op og ned på læserens forestillinger. Min tese er altså, at Kierkegaards hermeneutik skal forstås ud fra samspillet mellem spejlet og forestillingernes kamp som grundmetaforer for læserens møde med den bibelske tekst.

Da spørgsmålet om fantasi og forestillinger således spiller en afgørende rolle i Kierkegaards hermeneutik, vil jeg ganske kort skitsere nogle generelle træk i Kierkegaards refleksioner over fantasiens både grundlæggende, men også tvetydige rolle i menneskets forhold til sig selv og sin omverden.

I *Sygdommen til Døden* beskrives fantasien som en sans for mulighed, en evne til at overskride det, der er, ved at se mulighed for det, der kunne være og således også se nye muligheder i det, der er. Fantasiens betydning anskueliggøres også indirekte og negativt gennem figurer, der netop ikke bruger fantasiens sans for, at det kunne være anderledes, og derfor aldrig rigtig bliver opmærksomme på sig selv og således lever i det, Kierkegaard kalder endelighedens eller nødvendighedens fortvivlelse. Det er den negative mu-

lighed, at man kan glemme sig selv, og leve uopmærksomt og uberørt af livet ved at fokusere på at leve op til det, de andre gør, og derved leve sit liv i efterbelse af "de Andre". Når man lever uden (at bruge sin) fantasi, holder man sig til "den trivielle Erfarings Papegøie-Viisdom" (11,156), for det er kun fantasien, der kan "svinge et Menneske højere op end til det Sandsynliges Dunstkrede, den maa ... lære ham at haabe og frygte" (11,56).

Fantasien beskrives metaforisk som et muligheds spejl, og når Kierkegaard også kan tale om muligheds tryllespejl, er det tvetydige og potentielt vildfarende i denne spejling antydning. Et menneske kan fanges af sine forestillinger, hvis de forestillede muligheder ikke holdes sammen med den allerede givne virkelighed. Det beskriver Kierkegaard som muligheds fortvivlelse, hvor forestillinger og fantasi er blevet til et fantasteri, hvor man farer vild i fantasiens uendelige muligheder, der fører længere og længere væk fra det bestemte selv, man allerede er. Selvet er blevet et "Luftsyn" for sig selv, fordi det ikke forholder sig til det nødvendige, der sætter en grænse for selvet. Der mangler noget, der holder igen, så forestillingerne ikke løber løbsk. Selvet mangler: "Kraft til at lyde, til at bøje sig under det Nødvendige i Ens Selv, hvad der maa kaldes Ens Grændse" (11,152). Fantasiudfoldelsen bliver ikke begrænset af og forpligtet på den virkelighed, man er midt i, for grænsen mellem den man er, og den man gerne ville være, overskrides trodsigt. I muligheds fortvivlelse vil den fortvivlede være "sin egen Herre" (11,183), og ser derfor bort fra, at hans: "concrete Selv eller hans Concretion har jo Nødvendighed og Grændse, er dette ganske Bestemte, med disse Evner, Anlæg, o.s.v." (11,182). Den fortvivlede gør modstand mod at kendes ved sig selv, og flygter i stedet ud i sine ideale forestillinger om det selv, han gerne vil være.

Om fantasien udarter til fantasteri er i høj grad et spørgsmål om, hvorvidt man har vilje til at vedkende sig det bestemte, man allerede er. Det understreges bl.a. i *Indøvelse i Christendom*: "Ethvert Menneske har i højere eller ringere Grad en Evne, som kaldes Indbildningskraften, den Kraft, der er den første Betingelse for hvad der

bliver af et Menneske; thi Villien er den anden og i sidste Forstand afgjørende" (12,186). Taget isoleret kan dette citat bruges – og er blevet brugt – til at argumentere for, at fantasien hos Kierkegaard underordnes viljen. Men citatet skal forstås i relation til det, vi i *Sygdommen til Døden* hører om forholdet mellem fantasi og vilje, og så træder et langt mere kompliceret billede frem af et dialektisk samspil (Damgaard 2005, 117). Spørgsmålet er nemlig, *hvordan* vi bruger vores forestillinger og idealer ikke bare i vores forhold til os selv, men også i forhold til det andet menneske.

I *Kjerlighedens Gjerninger* udfoldes det, hvordan vi kan bruge vores forestillinger om det usynlige og det ideale til at overse det, vi ser, så vi overflyver virkeligheden og holder os det konkrete andet menneske fra livet, idet vi fortaber os i højtravende drømme og forestillinger om, hvordan den anden og kærligheden ideelt skulle være, og Kierkegaard understreger derfor, at når det er pligt at elske de mennesker, vi ser:

saa maa man først og fremmest opgive alle indbildte og overspændte Forestillinger om en Drømme-Verden, hvor Kjerlighedens Gjenstand skulde være at søge og at finde, det er, man maa vorde ædru, vinde Virkelighed og Sandhed ved at finde og forblive i Virkelighedens Verden, som den En anviste Opgave.

Den farligste af alle Udflugter i henseende til det at elske er ene at ville elske det usynlige eller det, man ikke haver seet. Denne Udflugt er saa høitflyvende, at den ganske overflyver virkeligheden, den er saa berusende, at den derfor let frister og let indbilder sig selv, at være den allerhøieste og fuldkomneste Art af Kjerlighed (9,162).

Kierkegaards gendigtninger tager udgangspunkt i, at læseren altid kommer til Bibelen med forestillinger og forventninger, som Bibelen så forsøger at vende om, så læseren kommer til at se anderledes. Kierkegaard sætter forestillingerne i spil og arbejder derved med

den omvendning af læserens perspektiv, som kan finde sted i mødet med den bibelske tekst.

Vi skal undervejs se, hvordan det spændingsfyldte forhold mellem fantasi og vilje har stor betydning for Kierkegaards tilgang til spørgsmålet om, hvordan læseren ser sig selv i Bibelens spejl. Man kan spejle os i bibelske figurer på måder, hvor man bruger dem som et tryllespejl, der bekræfter det billede af en selv, som man ønsker at fastholde, fordi man ikke *vil* se modsigelsen i spejlet. Jeg fortolker Kierkegaards gendigtninger som et retorisk modtræk til uviljen mod at se sig selv modsagt i Bibelens spejl. Kierkegaard fremhæver således Bibelens radikale potentiale til at ryste læserens selvforståelse og afsløre selvbedraget. Han tager udgangspunkt i, at Bibelens forestillinger vender op og ned på de forestillinger, læseren møder Bibelen med. Han betoner, at kristendom ikke er en lære, men "Existents-Modsigelse og Existents-Meddelelse" (7,348).

Jeg argumenterer for, at denne forestillingens hermeneutik udfoldes i Kierkegaards gendigtninger, for gendigtningerne leger fremmed med de gamle bibelske figurer netop ved at gennemspille en forestillingernes kamp, der udfordrer og opfordrer læseren til at se sig i det modsigelsens spejl, der vender op og ned på læserens billede af sig selv.

Digteren og Bibelen

Vi skal undervejs se, at Kierkegaard gennemspiller den problematiske brug af fantasien med den tekstlige figur "Digteren", som gennem hele forfatterskabet optræder i konflikt med kristendommen og Bibelen. Kierkegaard kritiserer digteren for at blive så højtflyvende i dyrkelsen af idealforestillinger, at han mister "Virkelighedens Fodfæste". Digtereksistensens højtflyvende vildspor repræsenterer for Kierkegaard: "den Synd: at digte istedetfor at være, at forholde sig til det Gode og Sande gennem Phantasi istedetfor at være det, det er, existentielt stræbe at være det" (11,191). Digteren er så optaget af at forestille sig ideale, abstrakte muligheder, at han

bestandigt udsætter at begynde på “den uendelig lille Deel af Arbeidet, hvilken lader sig udføre endnu i dag, endnu i denne Time, endnu i dette Øieblik” (11,148). Denne kritik af digteren har vel at mærke intet at gøre med, om man er digter af profession, men går på en bestemt almenmenneskelig måde at forholde sig til tilværelsen på, som Kierkegaard lader digteren inkarnere.

Kritikken af digteren introduceres i forfatterskabet allerede med magisterafhandlingen *Om Begrebet Ironi* (1841). Her bliver den historiske forståelsesramme for opgøret med digteren trukket frem, for så vidt som Kierkegaard argumenterer polemisk mod romantikernes dyrkelse af poesien. Kierkegaard påpeger, at poesien i en vis forstand rummer en forsoning, men det er “ikke den sande Forsoning; thi den forsoner mig ikke med den Virkelighed, hvori jeg lever” (1,330). Poesien giver i stedet en anden drømmende idealverden, som digteren forsoner sig med, og digteren repræsenterer derved en “Udvandring fra Virkeligheden” snarere end “en Forbliven i den” (1,331).

Kierkegaards udgangspunkt er, at virkeligheden melder sig dobbelt for individet: “deels som *en Gave*, der ikke vil lade sig vrage, deels som *en Opgave*, der vil realiseres” (1,312). Og det er netop den opgave, som digteren, der til tider også optræder i skikkelse af “Romantikeren” eller “Ironikeren”, ikke vil tage på sig, fordi han vil “leve poetisk” ved at digte sig selv. Det modstiller Kierkegaard med den kristne forestilling om at lade sig digte. Denne forskel viser sig konkret i individets forhold til sine omgivelser:

Eet er *at lade sig digte*, et Andet *at digte sig selv*. Den der nemlig lader sig digte, han har ogsaa en bestemt givet Sammenhæng, i hvilken han skal passe ind, og bliver saaledes ikke et Ord uden Mening, fordi det er revet ud af sin Forbindelse. Men for Ironikeren har denne Sammenhæng, dette hvad han vilde kalde Paahæng, ingen Gyldighed, og da det ikke er hans Leilighed at danne sig selv saaledes, at han passer ind i Omgivelserne, saa maae Omgivelserne dannes efter ham, det er, han

digter ikke blot sig selv, men *han digter ogsaa sin Omverden*. ... Herved kommer han nu bestandig i Collision med den Virkelighed, han tilhører (1,318).

Digteren vil ikke vide af den givne sammenhæng, og han digter således ikke blot sig selv, men også sin omverden. Individet, der digterisk river sig løs fra socialitetens sammenhæng, beskrives metaforisk som et ord, der er revet ud af sætningens sammenhæng, og som sådan er uden mening. Med en grammatisk metafor beskrives han også som den, der ikke lever indikativisk, men hypotetisk og konjunktivisk.

Kierkegaard betoner og udnytter selv mesterligt fantasiens, det poetiske sprogs og ironiens potentiale, og samtidig er han ude i et polemisk ærinde mod romantikernes forvaltning af fantasi, poesi og ironi, der anklages for *ikke* at give dem en "behersket" rolle, men gøre dem til et mål i sig selv. Kierkegaards kritik af romantikerens tendens til at selvstændiggøre ironien fremfor at begrænse den til en tjenende rolle fungerer parallelt med Platons kritik af sofisterne, der beskyldes for at have gjort retorikken til et mål i sig selv i stedet for at bruge den i filosofiens tjeneste (Dehs 1995, 146). Kritikken udfoldes bl.a. i polemikken mod romantikeren Friedrich Schlegels roman *Lucinde*:

Dette at lade Phantasien ene raade, er overhovedet Noget, der gjentager sig i hele *Lucinde*. Hvo vilde være et saadant Umenneske, at han ikke skulde kunne glæde sig over Phantasiers lette Spil, men deraf følger ikke, at hele Livet skal gaa op i Phantasi-Anskuelse. Naar Phantasien saaledes ene kommer til at raade, udmatter og bedøver den Sjælen, berøver den al moralsk Spændkraft, gjør Livet til en Drøm (1,326).

Kierkegaards kritik af digteren går altså netop på, at når digteren lader fantasien alene råde uden det forpligtende samspil med viljen, så bliver livet til en uforpligtende drøm. Og derfor er digterek-

sistensen en synd – den synd at nøjes med at drømme og beundre og lovsynge idealet og kærligheden i modsætning til kristendommens pointering af handling og efterfølgelse i kærlighedens gerninger.

Man kan kritisk spørge, om Kierkegaard ikke modsiger sig selv, når han kritiserer digteren, men gør det med brug af digtekunsten? Er der her modstrid mellem *hvad* han siger, og *hvordan* han siger det? Jeg vil tale for, at Kierkegaards brug af digtekunsten ikke underminerer, men tværtimod underbygger kritikken af digteren. Kritikken af digtningen siges ikke kun direkte i værkerne, men vises også indirekte gennem deres særegne digteriske form, der er kendetegnet ved, at de digteriske tilløb konstant afbrydes og støder sammen med et væld af andre genrer, så teksten yder modstand mod den læser, der vil leve sig således ind i digtningens verden, at han glemmer sig selv, og således demonstrerer Kierkegaards poetiske praksis, hvad kritikken af digteren går ud på (jf. Tøjner 1995, 44).

En ny dimension af denne problemstilling viser sig, når man som jeg her gør, fokuserer på Kierkegaards kritik af digteren som læser. Hvordan kan en digter komme til forståelse med Bibelen? spørger Kierkegaard, og kredser om dette spørgsmål både direkte og indirekte i narrative udfoldelser af forskellige digterfigurers læsning af Bibelen. Det støder vi allerede på i bogens første kapitel i fortællingen om en ung digters læsning af Jobs Bog i *Gjentagelsen*. Denne digter spejler sig i fortællingen om Jobs poetiske klager, men idet han ikke tager den opgave på sig, der ligger i som Job at tro på trods af livets smerte og tab, bliver den unge digter her den første i rækken af læsere, der ikke helt kan kunsten at være en god læser. Digterens læsning udmærker sig godt nok ved sin lidenskab, men alligevel ender digteren som mod-figur til den gode læser af Bibelen, fordi digteren ikke omsætter læsningen til levet liv. Det giver undervejs anledning til at overveje, hvordan denne kritik af digteren som læser forholder sig til det, som Kierkegaard selv gør som læser, når han digter Bibelen om i stadig nye, åbne versioner, der gennemspiller forskellige perspektiver på de bibelske figurer.

Læserens frihed Opgør med "Bogstav-Zelotismen"

Her skal indledningen afrundes med nogle betragtninger over Kierkegaards syn på læserens frihed. Kierkegaards værker yder modstand mod den læser, der vil forsvinde ind i teksten, idet de hele tiden skubber læseren ud af teksten og ind på eksistensens scene. Kierkegaards fokus er nemlig på læseren og den forandring af læserens perspektiv, som kan finde sted i mødet med teksten. Rundt omkring i forfatterskabet myldrer det således med direkte henvendelser, spørgsmål, opfordringer og formaninger til læseren såvel som fortællinger om læsere og refleksioner over, hvad det vil sige at være en god læser. Kierkegaard erklærer, at han hellere ser sig selv som læser end forfatter af sine værker, og han pointerer gang på gang – særligt i forordene til de opbyggelige taler – at han som forfatter taler uden myndighed. I *Om min Forfatter-Virksomhed* opsummerer han synet på sit forfatterskab således:

"Uden Myndighed" at gjøre opmærksom paa det Religieuse, det Christelige, er Categorien for hele min Forfatter-Virksomhed totalt betragtet. At jeg var "uden Myndighed", har jeg fra første Øieblik indskærpet og stereotyp gjentaget; jeg betragter mig selv helst som en Læser af Bøgerne, ikke som Forfatter" (SV 18,69).

Kierkegaard insisterer på at se sig selv som en læser af sine bøger, der selv behøver bøgernes "opdragelse og udvikling" (SV 18,69). Det afgørende er nemlig læseren og læserens aktive dialog med teksten, der forvandler "talen til samtale". Betoningen af læserens aktive rolle og fraværet af en autoritativ forfatterstemme viser sig stil-mæssigt i, at Kierkegaard lader en række andre stemmer tale i sit sted.

Som vist af George Pattison, gælder dette ikke kun brugen af pseudonyme forfattere, men også den måde forfatteren til de op-

byggelige taler skjuler sin aktive rolle som forfatter på ved at personificere den opbyggelige tale som den agerende "taler", der tilskrives intentioner og overvejelser om, hvordan den henvender sig til og søger at opbygge sin læser. Dertil kommer, at både det pseudonyme og det opbyggelige forfatterskab er befolket med et broget mylder af figurer, der anskueliggør forskellige måder at forholde sig til tilværelsen på. Udover specifikke bibelske, litterære, historiske eller imaginære figurer optræder også – og navnlig i de opbyggelige taler – en næsten endeløs vrimmel af navnløse personificeringer som eksempelvis "den unge", "den erfarne", "den bekymrede", "den glade", "den rådvilde", der hver især gennemspiller forskellige eksistentielle muligheder (Pattison 2004, 149ff.).

Kierkegaard lægger vægt på læserens frihed i tilegnelsen af teksten. Det stemmer fint overens med, at Kierkegaard selv tager sig ikke så få friheder i sine eksperimenterende og gendigtende læsninger af Bibelen. Fremhævelsen af læserens frihed understreges af hans stadige insisteren på, at han som forfatter er uden myndighed. Men hvordan går det med læserens frihed, når læseren ikke læser Kierkegaard, men Bibelen, som iflg. Kierkegaard faktisk taler med myndighed?

Det spørgsmål tages op i *Afsluttende Uvidenskabelig Efterskrift*, der betoner det dialektiske og dialogiske, der er involveret i tilegnelsen af Bibelen såvel som enhver anden tekst. Her argumenteres mod den "Overtro og Indskrænkethed", der viser sig i forsøget på at fundere kristendommen i:

noget rigtigt fast, der kan udelukke Dialektiken, men dette er Feighed og Svigagtighed mod Guddommen. Selv det Visseste af Alt: en Aabenbaring, bliver *eo ipso* dialektisk, idet jeg skal tilegne mig den; (...) Saasnart jeg tager det Dialektiske bort, er jeg overtroisk (7,41).

Hvor meget man end måtte forsøge at få et absolut udgangspunkt i en åbenbaring, så kommer man ikke uden om spørgsmålet om,

hvordan man forstår den og tilegner sig den. Det dialektiske er et grundvilkår, idet meddelelsen modtages af et subjekt, der gør noget med den, idet han får den til at betyde dette eller hint.

Kierkegaard tager sit udgangspunkt i, at Bibelen er et historisk dokument, og de historiske diskussioner er principielt uafsluttelige, fordi der altid kan dukke nye håndskrifter og ny historisk viden op. Vores historiske viden om Bibelen – som ved ethvert andet historisk dokument – kan derfor højst blive en "Approximation". Han taler polemisk mod dem, der vil gøre Bibelen til "det sikke Tilhold, der afgjør, hvad der er christeligt, og hvad ikke" (7,31), for vi kan aldrig finde et objektivt "Plankeværk, som var Verdens og Dialektikkens ende" (7,31). Det er overtro at ville objektivere kristendommen ved at gøre Bibelen til et objektivt sikkert holdepunkt, som man kan klamre sig til for at holde uvisheden og det dialektiske borte fra troen.

I en tidlig opbyggelig tale kan Kierkegaard metaforisk tale om Bibelen som tolk: "Det er den hellige Skrifts betydning at være Menneskene en Tolk for det Guddommelige" (5,317). Med denne forståelse af Bibelen som tolk, der oversætter og formidler det guddommelige for menneskene, peges på fortolkning som et grundvilkår i religion.

Kierkegaard kritiserer således stærkt enhver form for biblicisme, idet den "Bogstav-Zelot",⁶ der tager Bibelen bogstaveligt, er lige så absurd som Don Quixote, fordi zelotens "uendelige Lidenskab kastede sig paa en forkeert Gjenstand (en Approximations Gjenstand)" (7,42). Troen kan aldrig sikres med et objektivt plankeværk, for både troen og Kierkegaards hermeneutiske refleksioner grunder i en bestemmelse af mennesket som frihed og ånd. Det, der står på spil, er: "Frihedens Aands-Forhold til Gud" (7,50).

---

6. Zeloterne – "de nidkære" – betegner på Jesu tid et parti af militante jødiske oprørere. Sidenhen er zelotisme brugt til at betegne nidkærhed og princip-rytteri især m.h.t. vedtagne tros lærdomme (K7, 112).

Litteratur

- Auerbach, Erich 1946: *Mimesis Dargestellte Wirklichkeit in der Abenländischen Litteratur*. Bern.
- Bruun, Søren 1997: "The Concept of "the Edifying" in Søren Kierkegaard's Authorship" i: *Kierkegaard Studies yearbook 1997*. Berlin – New York: Walter de Gruyter, s. 228-252.
- Bruun, Lars 2007: "Abraham som grænse og spor – religionsfilosofiske perspektiver" i: *Abrahams spor. Abrahamfiguren i religion, filosofi og kunst*. København: Forlaget ALFA, s. 101-128.
- Cappelørn, Niels-Jørgen 2004: "Gudbilledlighed og syndefald" i: *Grundtvig-Studier*. København, s. 134-178.
- Damgaard, Iben 2004: "Frihedens Svimlende Skrøbelighed: En sammenlignende læsning af Kierkegaards og Ricœurs udlægning af fortællingen om syndefaldet i Genesis 3" i: *Kierkegaardiana 23*, København: C.A. Reitzel, s. 26-40.
- Damgaard, Iben 2005: *Mulighedens Spejl – Forestilling, fortælling og Selvførelse hos Kierkegaard og Ricoeur*. Ph.d. afhandling ved Det Teologiske Fakultet. Københavns Universitet.
- Damgaard, Iben 2005: "Frygt og Bæven" i: *Den Udødelige. Kierkegaard læst værk for værk*, København: C.A. Reitzel, s. 87-103.
- Damgaard, Iben 2006: "The Archimedian Point – Kierkegaard on History and Identity" i: *Schleiermacher und Kierkegaard. Subjektivität und Wahrheit / Subjectivity and Truth*. Berlin – New York: Walter de Gruyter, s. 371-386.
- Damgaard, Iben 2007: "The Danger of "The restless Mentality of Comparison" – Kierkegaard's Parables of the Lily and the Bird" i: *Kierkegaard Studies Yearbook*. Berlin – New York: Walter de Gruyter, s. 193-208.
- Damgaard, Iben 2007: "Passion for the Possible: A Kierkegaardian Approach to Subjectivity and Transcendence" i: *Subjectivity and Transcendence*, Tübingen: Mohr Siebeck, s. 177-191.
- Damgaard, Iben 2007: "Kierkegaard og Bibelen" i: *Skriftsyn og metode. 2. rev. udg.*, Århus: Aarhus Universitetsforlag, s. 170-194.

- Damgaard, Finn 2007: "Abraham mellem forbillede og forargelse – Abrahamfiguren i Ny Testamente og i kristendom" i: *Abrahams spor. Abrahamfiguren i religion, filosofi og kunst*. København: Forlaget ALFA, s. 7-58.
- Dehs, Jørgen 1995: "Den tabte verden" i: *Kierkegaards æstetik*. København Gyldendal, s. 127-167.
- Eriksen, Niels Nymann 2000: *Kierkegaard's Category of Repetition: A Reconstruction*. Berlin / New York: Walter de Gruyter.
- Evans, Stephen 1993: "Faith as the Telos of Morality: A Reading of *Fear and Trembling*". I: *International Kierkegaard Commentary. Fear and Trembling and Repetition*, bind 6, Macon Georgia, s. 9-27.
- Ferreira, Jamie 2001: *Love's grateful Striving: A Commentary on Kierkegaard's Works of Love*, Oxford / New York: Oxford University Press.
- Ferreira, Jamie 2005: "'The Next Thing': On the Maieutic Relations between the Upbuilding Discourses in Various Spirits and Works of Love" i: *International Kierkegaard Commentary: Upbuilding Discourses in Various Spirits*. Vol.15. Macon Georgia: Mercer University Press, s. 371-396.
- Fokkelman 1975: *Narrative Art in Genesis. Specimens of Stylistic and Structural Analysis*. Amsterdam: Van Gorcum, Assen.
- Garff, Joakim 1990: "'Min kjære Læser!' Kierkegaard læst med afmålt hengivelse" i: *Fønix* nr.1, s. 2-22.
- Garff, Joakim 1995: "*Den Søvnløse*" Kierkegaard læst æstetisk/biografisk. København: Reitzels Forlag.
- Garff, Joakim 2006: "Kierkegaards billedannelsesroman" i: *Geni og apostel. Litteratur og teologi*, Frederiksberg: Anis, s. 11-27.
- Gouwens, David 1989: *Kierkegaard's Dialectic of the Imagination*, New York.
- Grøn, Arne 1993: *Begrebet angst hos Søren Kierkegaard*, København: Gyldendal.
- Grøn, Arne 1997: *Subjektivitet og Negativitet*, København: Gyldendal.
- Grøn, Arne 1998: "'Anden' etik" i: *Studier i Stadier*, København: C.A. Reitzel, s. 75-87.
- Grøn, Arne 2002: "Ethics of Vision" i: *Ethik der Liebe. Studien zu Kierkegaards "Taten der Liebe"*, Tübingen: Mohr Siebeck, s. 111-122.

- Grøn, Arne 2004: "Transcendence of Thought. The Project of Philosophical Fragments" i: *Kierkegaard Studies Yearbook 2004*, Berlin / New York, s. 80-99.
- Habel, Norman 1985: *The Book of Job. A Commentary*. London. SCM Press.
- Hall, Amy 2002: *Kierkegaard and the Treachery of Love*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hall, Ronald 2000: *The Human Embrace. The love of philosophy and the philosophy of love. Kierkegaard, Cavell, Nussbaum*. Pennsylvania.
- Holm, Isak Winkel 1998: *Tanken i Billedet*. København. Gyldendal.
- Holm, Anders 2007: *To samtidige. En historisk-systematisk undersøgelse af Kierkegaards og Grundtvigs kritik af hinanden*. Ph.d.afhandling ved Det Teologiske Fakultet. Aarhus Universitet.
- Iser, Wolfgang 1970: *Die Appellstruktur der Texte. Unbestimmtheit Als Wirkungsbedingung Literarischer Prosa*. Konstanz.
- Jüngel, Eberhard 1972: "Die Welt als Möglichkeit und Wirklichkeit. Zum ontologischen Ansatz der Rechtfertigungslehre" i: *Unterwegs zur Sache. Theologische Erörterungen*. München, s. 206-233.
- Kjældgaard, Lasse Horne 2001: *Mellemhverandre. Tableau og fortælling i Søren Kierkegaards pseudonyme skrifter*. Hellerup. Forlaget Spring.
- Kugel, James 2000: *The Bible as it was*. Harvard.
- Linnert, Ragni 1997: "Grænseværdier. Kierkegaard og tilegnelsens kunst", *Kritik* 129, Gyldendal København, s. 18-26.
- Lippitt, John 2003: *Routledge Philosophy Guidebook to Kierkegaard and Fear and Trembling*. London – New York.
- Mertin, Jörg 2004: *Hiob – religionsphilosophisch gelesen. Rezeptionsgeschichtliche Untersuchungen zur Hioblektüre Herders, Kants, Hegels, Kierkegaards und zu ihrer Bedeutung für die Hiobexegese des 18. und 19 Jahrhunderts*. (Diss. Paderborn 1990) Minden (CD-Rom).
- Müller, Paul 1969: "Søren Kierkegaards forståelse af teodicéproblemet, belyst ud fra hans skildring af Job-skikkelsen" i: *Dansk Teologisk Tidsskrift*, København, s. 199-217.
- Müller, Paul 1984: *Søren Kierkegaards kommunikationsteori*. København: C.A. Reitzel.
- Nielsen, Kirsten 1991: *Satan – den fortabte søn? Bibelske og pseudepigrafe forestillinger om Satan som en af Guds sønner*. Frederiksberg. Anis.

- Olesen, Michael 2005: *En verden undervejs. Gudsforhold og religiøsitet i Søren Kierkegaards opbyggelige forfatterskab*. Ph.d. afhandling ved Det Teologiske Fakultet. Københavns Universitet.
- Pattison, George 1992: *Kierkegaard: The Aesthetic and the Religious. From the Magic Theatre to the Crucifixion of the Image*. London, Macmillan.
- Pattison, George 1997: "If Kierkegaard is Right about Reading, Why Read Kierkegaard?" i: *Kierkegaard Revisited. Proceedings from the Conference "Kierkegaard and the Meaning of Meaning It"*. Berlin – New York: Walter de Gruyter, s. 291-309.
- Pattison, George 2004: *Kierkegaard's Upbuilding Discourses. Philosophy, Literature and Theology*. London – New York: Routledge.
- Pedersen, Jørgen 1974: "Søren Kierkegaards bibelsyn", i: *Kierkegardiana IX*, København, s. 23-55.
- Polk, Timothy 1997: *The Biblical Kierkegaard: Reading by the Rule of Faith*. Macon GA.
- Pons, Jolita 2004: *Stealing a Gift. Kierkegaard's Pseudonyms and the Bible*. New York: Fordham University Press.
- Pyper, Hugh 1992: "The Apostle, the Genius and the Monkey: Reflections on Kierkegaard's "the Mirror of the Word" i: *Kierkegaard on Art and Communication*. Houndmills: MacMillan, s. 125-136.
- Rocca, Ettore 2000: "Søren Kierkegaard and Silence", 77-83 i: *Anthropology and Authority. Essays on Søren Kierkegaard*. Ed. P. Houe, G. Marino, S Rossel. Rodopi, Amsterdam-Atlanta, s. 77-83.
- Søltoft, Pia 2000: "To let oneself be upbuilt" i: *Kierkegaard Studies Yearbook*. Berlin – New York: Walther de Gruyter, s. 19-39.
- Søltoft, Pia 2007: "Is Love of God Hatred of the World?" i: *Kierkegaard Studies Yearbook*. Berlin-New York: Walther de Gruyter, s. 65-79.
- Tøjner, Poul Erik 1995: "Stilens Tænker" i: *Kierkegaards æstetik*. København: Gyldendal, s. 9-67.
- Walsh, Sylvia 2005: "If the Lily Could Speak; On the Contentment and Glory of Being Human" i: *International Kierkegaard Commentary: Upbuilding Discourses in Various Spirits* vol. 15, Macon, Georgia: Mercer University Press, s. 129-152.
- Welz, Claudia 2008: *Love's Transcendence and the Problem of Theodicy*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Wind, H.C. 1987: *Religion og kommunikation. Teologisk Hermeneutik*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.